

PANNONIA ÜNNEPE: III IDVS IVNIAS

TÓTH ISTVÁN*

Auszug

Im Folgenden ist das Kapitel *Das Fest Pannoniens: III IDVS IVNIAS* aus dem Buchmanuskript des im 2006 verstorbenen Autors in deutscher Sprache zu lesen, indem die Antwort auf die spannende Frage gesucht wird, wer *Jupiter Optimus Teutanus* und *Jupiter Optimus K(---)* waren.

Kulcsszavak: I.o.m.K., I.o.m.T., Aquincum, Carnuntum, Mons Sacer, III IDVS IVNIAS, ünnep
Schlusswörter: I.o.m.K., I.o.m.T., Aquincum, Carnuntum, Mons Sacer, III IDVS IVNIAS, Fest

A bölcskei feliratos római köemlékek előkerülése óta – tehát közel két évtizede – a pannoniai vallástörténet egyik legizgatóbb rejtélyévé vált az azokon szereplő, június 11-i – III ID IVNIAS – dátum kérdése. Az, hogy valamennyi pontosan keltezett feliraton ugyanez a dátum ismétlődik, valamint a dátum egymást követő években való előfordulása kétségtelenül teszi, hogy ez a nap Aquincum, ill. a vele szimbiózisban létező *civitas Eraviscorum* évente ismétlődő ünnepe volt. Az oltárok szövegezése, a dedikálók személye, hivatala, továbbá a köemlékek mérete, anyaga, díszítettsége, egyértelműen bizonyítja a szóban forgó ünnep ki-magasló jelentőségét a két megnevezett közösség életében¹ (1-2. kép).

* A jelen tanulmány a 2006. augusztus 10-én elhunyt szerző a 'Bölcske 2003'-kötetben németül, a 'Bölcske 2009'-kötetben azóta magyarul is megjelent [TÓTH I. 2003 és TÓTH I. 2009], jegyzetelés nélküli esszéjének lábjegyzetekkel ellátott változata. A szakirodalmi hivatkozásokkal kiegészített tanulmány Tóth István: *Pannoniai vallástörténet* (Pécs, 2004. kézirat) c. DSc-disszertáció II. részének (*A római sas szárnya alatt*) 5. *Pannonia ünnepe* című fejezeteként, végjegyzetekkel íródott meg. Ez a tény jól illusztrálja Tóth István munkamódszerét és habitusát is. Ő minde-
nekelőtt született egyetemi tanár volt, akkor is, ha éppen őt, minden szükséges tudományos fokozatának megléte ellenére sem nevezték ki; kitűnően felkészült, kiváló előadó volt. Tudományos felismerései, a később papírra ve-
tett dolgozatai – leszámítva a széleskörű anyaggyűjtéseken alapuló, monografikus jellegű munkáit – először min-
dig előadásokként hangzottak el, esetleg ebben a formában meg is jelentek (nem mellesleg szépirodalmi szin-
vonalú megfogalmazásban), majd végül – ha volt lehetőség és igény a legkülönbözőbb munkáira –, akkor tudom-
ányos apparátussal kiegészítve adta ki. A most megjelenő, több szakmát is érintő, igen izgalmas témára még
egyszer – kicsit módosítva és kiegészítve az alapötletét – visszatért, a 2006. március 22-én megtartott *Pannoniai
elemek a magyarországi néphitben. 1. Boszorkányok a Gellérthegyen* c. nagysikerű, gazdag képanyaggal, szépirodalmi
idézetekkel is értelmezett és illusztrált habilitációs "tantermi" előadásában. Ez a munkája is kiadatlan, ezért köz-
lésére a következő számban vállalkozunk. A korszak, ill. a téma iránt érdeklődőknek mindkét tanulmány elolva-

A dátummal kapcsolatos rejtélyt fokozza, és annak jelentőségét nyomatékosan hangsúlyozza, a carnuntumi Pfaffenberg szentélykörzetében való, ugyancsak sorozatos előfordulása. A carnuntumi emlékek² ugyanúgy rangos személyektől származnak és eredetileg ugyanolyan dekoratív kidolgozásúak voltak, mint a Gellérthegyről származtatható bölcsei kövek.

A két emlékcsoport szoros összetartozását kiemeli, hogy a gellérthegyi feliratokat *I.o.m.Teutanus*, a Carnuntum-Pfaffenbergieket pedig az ugyanilyen jellegű, de egyelőre felolvasatlan melléknevű *I.o.m.K(- -)* tiszteletére szentelték.³ Mind a két istenalak a helyi őslakosság főistenének tekinthető, a közös ünnepnap a két istenség azonos lényegére utal.⁴ *I.o.m.Teutanus* és *I.o.m.K(- -)* lényegi azonosságát mutatja a két istenség ábrázolásának megegyező volta⁵, és a kultuszhely feltűnő hasonlósága.⁶

Megnehezíti – a két összetartozó emlékcsoport értelmezését – a feliratokon szereplő dátum vallási jellegének meghatározása. Az egyértelműen juppiteri arculatú istenség említése miatt ui. lehetetlennek látszik az ünnep dátumát a római naptár e napra eső *Matralia* ünnepével és Mater Matuta kultuszával egyeztetni,⁷ az ismert római Juppiter-ünnepek közül pedig egy sem esik június 11-re.

Márpedig a dátum fontosságát tovább nyomatékosítja egy nyilvánvalóan Aquincumból elhurcolt oltár⁸, amelynek töredékes dátumát SOPRONI S. ugyancsak június 11-re javasolta kiegészíteni⁹ és amelyen a mindenképpen figyelemre méltó *col(onia) splendidis(sima) Aq(uincensium)* kifejezés olvasható¹⁰, továbbá, hogy egy ugyancsak aquincumi feliratot 237. június 11-én nem *Juppiter Teutanus*, hanem a Pannoniában ugyancsak különleges jelentőségű *Silvanus Magnus*¹¹ tiszteletére szenteltek.

A rejtélyes dátum értelmezésére több kísérlet is született, azonban ezek egyike sem tűnik elfogadhatónak, amint azt SOPRONI S. mellett FITZ J. is megállapította¹². A dátum lehetséges értelmezése kétségkívül négy pilléren nyugszik:

1. Az időpont mind Carnuntumban, mind Aquincumban azonos volt; felül állt tehát a törzsi kereteken.
2. A kultusz helyszíne mindkét városban a római város territoriumán, de az I. PISO által felismert¹³ *leuga*-határon feküdt, egy „*mons sacer*” tetején.

sását javasoljuk és főleg a SEA 10.-ben leközölt, elérhető képanyot ajánljuk figyelmükbe. [E csillagos jegyzet a szerk. megjegyzése.]

¹ BÖLCSKE 2003. [ld. még: BÖLCSKE 2009.]

² PISO 2003.

³ PISO 1991. 131. skk.

⁴ PÓCZY 1998. 29. skk.

⁵ SZIRMAI 2001. 297. fig. 1.

⁶ SOPRONI 1990. 140.

⁷ WISSOWA 1912. 110. sk.; vö. Ovid. *Fasti* VI. 475. skk.

⁸ CIL III. 10481.

⁹ SOPRONI 1990. 135.

¹⁰ CIL III. 10481.; SZILÁGYI 1956.

¹¹ *An.Ép.* 1937. 208.; SOPRONI, 1990. 138.

¹² FITZ 1998. 83. sk.

¹³ PISO 1991. 141. sk.

3. Az ünnep nem kizárólagosan egyetlen istenalakhoz (*I.o.m.T.*, *I.o.m.K.*, *Silvanus Magnus*) kapcsolódott.
4. Az ünnep – amely nem római állami ünnep volt! – a lehető leghivatalosabb formák között, azaz a város, ill. a *civitas* előjáróinak vezetésével, a császár üdvéért ajánlott kultuszcselekmények révén bonyolódott le, legalább másfél évszázadon keresztül, évenkénti folyamatossággal.

Ez a folyamatosság annak bizonyítéka, hogy az ünnep lényege nem a császártisztelet volt, hiszen nem kapcsolódott egyetlen konkrét személyhez, *dies natalis*hoz, *dies divinationis*hoz sem, hanem egy, a vallás mélyrétegében meghúzódó, mondhatjuk: népi hagyományhoz, amelyre a lojalitást kifejező császárkultusz csak legitimáló külszínként rakódott rá.

Vegyük sorra, az itt felmerülő kérdéseket!

1. A dátum

Az a tény, hogy az oltárok a két pannoniai tartomány helytartói székhelyén azonos napon kerültek felállításra, kétségtelenül azonos hagyományra utal. Ez a hagyomány vitathatatlanul független volt a római vallás ünnepköreitől, de függetlennek kellett lennie a császárkultusz adott konkrétumaitól is. Nyomatékosan kell hangsúlyoznunk, hogy a két kelta törzs – a boius és az eraviscus – közös hagyománya feltétlenül a római hódítást megelőző időre, a két törzs (nép) közös történelmének idejére nyúlik vissza. E közös múlt mai ismereteinek alapján nem konkretizálható, de nagyon elgondolkodtató, hogy ugyane dátumot ismerjük a kelta világ nyugati peremterületéről is¹⁴ – ami mindenképpen az ünnepnek a kelta régiségben való gyökerezése mellett szól.

Nem kapcsolódhatott ez a dátum a két város alapításának tényéhez¹⁵ – amint azt W. JOBST több helyütt¹⁶ is feltételezte, hiszen sem a Gellérthegy, azaz a *Mons Teutanus*¹⁷, sem a Pfaffenberg, *ad analogiam*: valószínűleg a *Mons K(- -)* nem volt sem Aquincum sem Carnuntum foruma, vagy Capitoliuma.¹⁸ Nem utalhat ez a nap az első pannoniai városi Capitolium (Savaria) alapítására sem¹⁹, hiszen éppen a feliratokban gazdag Savariából nem ismeretes ez a dátum, nem is szólva arról, hogy sem *I.o.m.Teutanus*, sem *I.o.m.K.* (sem *Silvanus Magnus*) nem volt Juppiter Capitolinus!

Az olyan alaptalan kombinációt, mint a dátumnak az esőcsodához való kapcsolása²⁰, már SOPRONI S., ill. FITZ J. érdemben cáfolta.²¹ (Az ún. esőcsoda vallási hatását – a történet logikájának megfelelően – magunk az egyiptomi kultuszok Duna-vidéki megerősödésében vél-

¹⁴ Vö.: SOPRONI 1990. 138.

¹⁵ Részletesen cáfolja: PISO 2003.

¹⁶ JOBST 1977. 701. skk. – további irodalommal.

¹⁷ MRÁV 2003. 329. skk.; vö. Uó.: 1992-1995. 11. skk.

¹⁸ Érdemben cáfolja: FITZ 1998. és PISO 2003.

¹⁹ Így vélekedik: PISO 1991. – contra: FITZ 1998. Azonban nézetét megismétli: PISO 2003.

²⁰ JOBST 1978.

²¹ SOPRONI 1990. 138.; FITZ 1998. 84. sk.

tük megtalálni.²² Negyedszázaddal ezelőtti nézetünket ma is helytállónak érezzük, az egyiptomi kultuszoknak viszont semmiféle kimutatható kapcsolata sincs a most tárgyalt kérdésekkel.)

E lehetőségek kizárása után csupán egyetlen magyarázata lehet a két városban szívósan tovább élő közös hagyománynak: amennyiben a június 11-i dátumban valamely steril naptári ünnepet, azaz elvont csillagászati eseményt ismerünk fel. (Erre utal az, a – már PISO, ill. SOPRONI által is nyomatékosan említett – tény is, hogy egy-egy, ugyane napról keletkezett feliratot ismerünk Hispaniából, ill. Egyiptomból is.²³)

Úgy tűnik, ez az értelmezési kísérlet egészen kézenfekvő eredményt ad: a Julianus-naptár szerinti dátum ugyanis a Gergely-naptár szerinti június 24-nek, azaz a nyári napforduló ünnepének, mai fogalmaink szerint: *Szent Iván napjának* (éjszakájának) felel meg. – Úgy látszik e dátum lokális fontosságát a tartomány római kori helynévadása is felismerte; Carnuntum szomszédságában, a Duna partján feküdt – a mindenesetre szokatlan nevű – *Aequinoctium* tábora.²⁴

E dátum egyetemes vallástörténeti jelentőségét nem szükséges e helyütt részletezni: J. FRAZER, MARÓT K., DÖMÖTÖR T., ill. M. ELIADE munkái²⁵ minden részletre kiterjedően taglalják azt, hiszen a nyári napforduló ünnepe a klasszikus ókor valamennyi népénél általánosan ismert volt. Ehhez az ünnephez – Európa-szerte szervesen kapcsolódó dramatikus szertartási játékokhoz, ill. Felvonulásokhoz, – jól illeszkedik, a Pfaffenbergen feltárt, kisméretű amphitheatrum, ill. az aquincumi feliraton említett, és talán ugyane nyári ünnepkörhöz tartozó *ambulatívum*.²⁶

2. A kultuszhely

A Gellérthegy és a Pfaffenberg topográfiai helyzetének analóg voltára már SOPRONI S. rámutatott.²⁷ Sajnos, a Gellérthegy újkori története, a hegy tetején lévő platón minden ókori nyomot eltörölt²⁸, így ott már nem is remélhető a pfaffenbergi szentélykörzet párjának régészeti azonosítása.

Annál beszédesebb a két hegy konkrét geográfiai képe! Mindkettő: középmagas, saját hegyláncától némileg elkülönülten álló, magányos, sziklás csúcs, tetejükön kis platóval. Ideális lehetőséget adott – ez a kis fennsík – a Gellérthegy csillagvártaként való használatára; aminek a pannoniai őslakosság vallási életében – bizonyíthatóan – nagy szerepe volt.²⁹ A Citadella XIX. századi megépítésekor bizonyára ennek – és nem a mindenféle szempontból ér-

²² TÓTH I. 1976. 101. skk.

²³ IR. GALIC. IV, 61.; IGRR I, 240.

²⁴ GRAF 1936. 81. sk. – A név jelentésének mi mindenesetre nagyobb jelentőséget tulajdonítunk, mint egy „Soldatenwitz”-nek! (Uo. Anm. 2.)

²⁵ J. FRAZER 1965. 347. skk.; MARÓT 1939.; DÖMÖTÖR T. 1964. 139. skk.; az évenként megismételt ünnepekről, általában: ELIADE 1987. 77. skk.; ezen ünnep egyik sajátos aspektusáról: ELIADE 1995. III. 187. skk., különösen a 37. jegyzet.

²⁶ CIL III 3438. – A felirat dátuma: V Kal. Au. (= július 28) már csak az ünnepszorozat legvégéhez kapcsolódhat.

²⁷ SOPRONI 1990. 138.

²⁸ PETŐ 1997. 24. skk.

²⁹ TÓTH I. 1991. 13. sk.

telmetlen, feltételezett római örutoronynak – a maradványairól számolt be HAVAS SÁNDOR az 1887-es cikkében.³⁰ (Aligha meglepő viszont, hogy 1813-ben, éppen a későbbi Citadella területén jelölték ki, majd 1815-ben felavatták és 1849-ig itt működött az ország első, modern értelemben vett csillagvizsgálója: az *Urania*. Ennek nevét megőrizve, a gellérthegyi Sánc u. 3/B-ben találta meg Kulin György, a mai Uránia Csillagvizsgáló megfelelő helyét, 1947-ben, majd' száz év múlva!)

Mindkét hegy közvetlenül a Duna partján magasodik. A folyóval való szerves érintkezésnek vallástörténeti értelemben is jelentősége van. Mindkettő lábánál erősen meleg vízű, ásványi anyagokban gazdag források fakadnak; ezek máig használt gyógyfürdőket (Gellért-, Rudas-, Rác-fürdő, ill. Bad Deutsch-Altenburg) táplálnak. Ez a tény azt jelenti, hogy geológiai értelemben mindkét hegy egy-egy geotermikus törésvonalon helyezkedik el. Ebből következőleg: mindkét hegy barlangjai, sziklarepedései, az azokból feltörő, belélegezhető gázok misztikus képzetek keltésére, alvilági kapcsolatok létesítésére, általában extatikus állapot, látomások, jóslatok előidézésére voltak alkalmasak. Ez a körülmény aligha lehet független, a gellérthegyi feliratokon és oltáron (3. kép) felbukkanó *augurok*³¹ szerepétől.

A Gellérthegy esetében említést érdemel, hogy a hegy déli lejtőjén nyíló hatalmas barlang – a mai Sziklatemplom – előtti, széltől védett, hóforrások által melegített talajú, kis platón, különleges mikroklíma alakult ki³², ahol mediterrán növények díszlenek, ill. a legközelebb 200 km-rel délebbre fekvő Mecsek déli lejtőinek növényzete él. (Ma is nő itt atlanti cédrus és füge.) Nyilvánvalóan, ez a helyzet tette lehetővé a hegy ezen pontján, a különleges gyógynövények gyűjtését, s ez a körülmény egyértelműen összekapcsolódott a hely *szent* jellegébe vetett hittel.³³ A Pfaffenbergről hasonló adatot jelenleg nem ismerek.

Ezek az adatok együttesen mindkét hegyet alkalmassá tették a *Mons sacer* szerepének betöltésére, és az évenként megült nyári napfordulós ünnepek lebonyolítására.

Itt említjük meg a két hegyi kultuszhely kontinuitásának bámulatos egybecsengéseit is: a Gellérthegy nagy barlangjának neve egészen a XX. századig *Szent Iván*-barlang volt, a Pfaffenberg lábánál pedig egy XII. századi *Szent János* kápolna áll;³⁴ ill. azt a meghökkentő tény, hogy a carnuntumi *Mons sacer* neve a középkortól fogva „Pfaffen”-berg (magyarul: „csuhás barát”-hegye) volt, az eraviscusok *szent* hegyének pedig a XI. század óta Magyarország egyik legelső „csuhás barát”-ja, Szent Gellért adott nevet.

3. Az ünnep istene

Az eraviscus *Mons Sacer* istenét kétségkívül *Juppiter Teutanus*nak hívták, a hegy neve pedig MRÁV ZS. kitűnő felismerése szerint³⁵ minden bizonnyal *Mons Teutanus* (esetleg: *Teutani*) volt. A Pfaffenberg istenének nevéből csak *Juppiter*-i mivolta bizonyos, a definitív *K(- -)* kiegészítését csak egy szerencsés új lelet teheti majd bizonyossá.³⁶ A gellérthegyi példa,

³⁰ HAVAS 1887. 287.

³¹ A Gellérthegyen, a Rezeda utca 16. telkén T. Fl(avius) Titianus augur oltárköve került elő: NAGY L. 1942. 239. CXXIII. tábla 2.: Az augurok szerepéről a pannóniai vallásosság történetében: ALFÖLDY 1960.; SZABÓ M. 1971. 69.

³² PETŐ 1997. 9. skk.

³³ MACCANA 1993. 48. sk.

³⁴ Vö. JOBST – KREMER 1987. 89. Abb. 18.

³⁵ MRÁV 2003. 329. skk.

³⁶ Vö.: PISO 2003. passim.

azaz a hegy neve = az isten neve, alapján azonban felvetnénk egy – egyelőre természetesen csupán csábító, de pozitíve bizonyíthatatlan – lehetőséget. A Noricum és Pannonia északi határán rögzíthető, de topográfiaiilag pontosan nem azonosítható *Mons Cetius/Ketius* neve³⁷ pontosan illeszkedne a ma nem értelmezhető *K(- - -)* jelző helyére. Itt még az a szempont is figyelembe veendő volna, hogy a Gellérthegyet sem „*Mons Aquincensis*”-nek hívták, tehát a hosszabb idő óta kísértő *I.o.m. K/arnuntensis/* kiegészítés inkább modern, mint antik szemléltre látszik utalni.³⁸ (Vö. pl.: „Wiener Wald”, ill. „Budai-hegyek”.)

De bármi legyen is a carnuntumi hegy istene nevének valós feloldása, egy bizonyos: *I.o.m.T.* és *I.o.m.K.* között az egyező juppiteri jelleg, ábrázolásuk azonos – más juppiteri istenektől érdemben különböző(!) volta, az ünnep és vélhetőleg a kultusz azonossága olyan szoros kapcsolatot teremt, amit már nem az egyszerű „hasonlóság”, hanem az egyértelmű „azonosság” fogalmával fejezhetünk ki. Bizonyára arról van szó, hogy a törzsi Szent hegy nagy istenét Carnuntumban a *K(- - -)*, Aquincumban a *Teutanus* melléknév tette *sajátosan* boius, ill. eraviscus jellegűvé, de az istenség igazi *lényege* mindkét esetben *azonos* volt. Ő volt a „törzs istene”, a „törzs atyja”, a „közösséghez tartozó (isten)”, aki egyben a tágabb értelemben vett „nép atyja”, „nép istene” is volt.³⁹

Erre az azonosságra az isten szobrászati megjelenítése szolgáltat perdöntő bizonyítékot. Mióta SZIRMAI K.⁴⁰ közzétette azt az aquincumi szoborfejet, amely részletekbe menően egyezik a Pfaffenbergről már régóta ismert, sajátos Juppiter-fejjel,⁴¹ azóta egészen bizonyosak lehetünk a két szoborfej által képviselt vallási tartalom megegyező voltában. A két istenfej mindkét esetben olyan fejdísz visel, amely egyértelműen elkülöníti ezt a két isten-képmást a klasszikus Juppiter (Zeusz) ábrázolásaitól. Ez az elég nehezen értelmezhető attributum egy vasból készült háromágú szigony(?), villa(?), sképtron(?), amely az isten tarkója mögött helyezkedik el, különös, barbár karaktert adva az egész ábrázolásnak. Ez a jelvény semmiképpen sem tartozhat egy klasszikus értelemben felfogott juppiteri istenalakhoz, akit pedig a feliratok megneveznek; sokkal inkább jellemezhet egy Neptunus-Poszeidón-szerű alakot, annak talán nem elsőrendűen a tengeristen, hanem a folyókat kormányzó, a homérosi „földrázó”, forrásfakasztó, szörnyeket (látomásokat) nemző aspektusát⁴². Mivel azonban a feliratok kétségtelenül az istenség juppiteri arculatát nevezik meg, ezúttal mindkét esetben a két istenség együttes megjelenéséről, azaz *ég-föld-víz uráról* van szó.⁴³ Itt látszik nagyon fontosnak a két hegy és a Duna megegyező, nagyon szoros kapcsolata: mindkét hegy szinte bedől a folyóba, érintkezésüknél jól járható gázló, átkelőhely, híd található. Ugyanígy: a hegy mélyéből fakadó hőforrások mindkét esetben eleven, szerves kapcsolatot teremtenek a föld mélye és a nagy folyó között.

A poszeidóni, neptunusi arculathoz nagyon jól illik a vízre kinyúló sziklás part, a hegy testébe mélyedő barlang, a hegy oldaláról időről-időre, dübörögve lezúduló sziklagörgeteg.⁴⁴ Talán nem túlzás arra gondolni, hogy *a hegy* és *az isten* nagyon szorosan összetartozott; a törzs szemében – gyakorlatilag – azonosult egymással.

³⁷ GRAF 1936. 23. sk.

³⁸ PISO 2003. passim.

³⁹ SZABÓ M. 1971. 68.

⁴⁰ SZIRMAI 2001. 297. fig. 1.

⁴¹ JOBST 1976. 30. Abb. 15.; JOBST 1977. 717.

⁴² KERÉNYI 1977. 121. skk.

⁴³ WISSOWA 1912. 227. sk.

⁴⁴ A Gellérthegy földtani viszonyairól vö. PETŐ 1997. 9. skk., további irodalommal.

Nem lényegtelen mozzanat az sem, hogy mindkét esetben sziget található a "Szent hegy" közvetlen előterében. A folyóvíz által izolált szigetek az egész európai ókorban (persze, később is) szent helynek, a testi és lelki gyógyulás ideális környezetének minősültek, amint azt akár a Tiberis, akár a Szajna szigeteinek példája meggyőzően bizonyítja.⁴⁵

Juppiter Teutanus és *Juppiter K(- -)* poszeidóni jellege talán magyarázatul szolgálhat a pannoniai feliratokon, így pl. a különleges fontosságú piliscsévi helytartó-bázison⁴⁶ – látzólag indokolatlanul – felbukkanó Neptunus dedikációkra. De érdemes *I.o.m. K(- -)* esetén arculatára figyelmet fordítani a carnuntumi nagy Neptunus-relief⁴⁷ Victoria-koszorúta alakjának értelmezése esetében is.⁴⁸

Az ugyane napon *Silvanus Magnus*nak dedikált felirat⁴⁹ esetében ALFÖLDY G. okfejtését követve⁵⁰ – nyomatékosan kell utalnunk a pannoniai Silvanus-kultusz hangsúlyozottan autochthon jellegére⁵¹ – Silvanus alakjának a „*Dii Magni*” köréhez tartozására.⁵² Ez utóbbi mozzanat esetében emlékeztetnünk kell rá, hogy Silvanus Aquincumban „*anticius, antecessor*” jelzőkkel is előfordul, valamint, hogy Silvanus-oltárok álltak a Római-fürdő forránházai-ban, a klasszikus és kelta gyógyító istenek oltárai mellett.⁵³ A 'magnus' jelző ezúttal nem egyszerűen 'nagy' jelentéssel értelmezhető, inkább 'nagyformátumú, hatalmas', ill. leginkább 'rég, ősi' értelemben,⁵⁴ ugyanúgy, mint a gorsiumi *Dii magni* esetében.⁵⁵

4. Az ünnep

A nyári napfordulón rendezett gellérthegyi ünnep sacralis történéseiről csak áttételes információkkal rendelkezünk, ezek a következők:

4.1. A helyszín az aquincumi táborvárostól légvonalban 5, a polgárvárostól kb. 8 km távolságra van. Az első távolságadat kb. 2 *leugának* felel meg, azaz mind a castrum középpontjából, mind a hegyen lévő kultuszközpontból megszerkeszthető 1-1 *leugányi* kör sugara összegének.⁵⁶ A hegy teteje a Duna szintje fölött 140 m magas, az oda vezető út, a nagy barlang érintésével, szerpentinező, meredeken emelkedő. Ezt azért kell megemlítenünk, mert ezekből az adatokból egyértelműen következik, hogy a két városból érkezők számára, az oda-vissza utat, pihenőket, kultuszcselekményeket számításba véve, az ünnep legkevesebb egy e-

⁴⁵ KERÉNYI 1999. 21. skk.; MACCANA 1993. 9. skk.

⁴⁶ CIL III 3637. – A feliratról részletesen: SZABÓ Á. 2000. 85. skk.

⁴⁷ KRÜGER 1967. (CSIR Österreich I, 2.) 154. [Kézzel írt cédula e jegyzethez: Időben távoli párhuzam, de a tartalmi analógia meghökkentő: a minden tengertől elzárt Bécs-Schönbrunn parkjának középpontjában – idegenforgalmi látványosságnak számító – Neptun-kút áll. Itt valószínűleg a szellemi továbbélés ugyanolyan rejélyes úton megvalósult tényével állunk szemben, mint a *Mons Teutanus – Kelenhegy – Szt. Gellért-hegy* esetében. Továbbmenőleg éppúgy, mint a pannonhalmi hármás domb, vagy az esztergomi Várhegy esetében.]

⁴⁸ SWOBODA 1964. 186. Anm. 18. egy dunai flotta-győzelemre gondol.

⁴⁹ *An.Ép.* 1937. 208., KUZSINSZKY 1937. 127.

⁵⁰ ALFÖLDY 1997. 225. skk.

⁵¹ DOMASZEWSKI 1909. 56. skk.; BRELICH 1938. 36. skk.; NAGY T. 1942.

⁵² ALFÖLDY 1997. 225. skk.

⁵³ PÓCZY 1980. 3. skk.

⁵⁴ GEORGES 1879. s.v.; THLL s.v.

⁵⁵ ALFÖLDY 1997. 225. skk.

⁵⁶ PISO 1991. 138. skk.; PISO 2003. 15. sk.

gész napot vett igénybe. A nagyon valószínű éjszakai virrasztást, tűz-szertartást is figyelembe véve, az ünnep legfontosabb mozzanata legkevesebb két napos kellett, hogy legyen.⁵⁷

Ehhez járultak az előkészítő és utómunkálatok, mint az oda vezető utak rendbetétele, feldíszítése, az oltárok, szobrok megtisztítása, festése, az újonnan felállítandó oltárkö kifaragása, szállítása, felállítása, a szent liget parkosítása, ápolása, növények telepítése, gondozása, a források, a barlang(ok) tisztán tartása, díszítése, a személyzet és az ünneplők étkeztetése, higiénés és orvosi ellátása, a sacralis cselekményeket kísérő sokadalom szervezése, a rendfenntartás, az árusok adóztatása, stb., stb.

Mindez azt jelenti, hogy maga az ünnep több napra terjedt ki és, hogy a Szent hegynek gyakorlatilag egész éven át „üzemelő”, jelentős személyzete, infrastruktúrája, technikai és gazdasági apparátusa kellett, hogy legyen. Minden bizonnyal őket kell látnunk ama *templenses*-ben, akiknek üdvéért a székesfehérvári Királyi Bazilika falaiba beépített, s alighanem a Gellérthegyről elhurcolt *I.o.m. Teutanus* feliratot⁵⁸ ajánlották.

4.2. Az oltárokat állító személyek társadalmi pozíciója nagyon egyértelmű: a *colonia Aquincensium duumvir*ei voltak, köztük több is az *ordo equester* tagja.⁵⁹ Az egyéb tisztségek feltüntetése nem mutat különösebb hangsúlyokat, a két ízben is említett *augur*-pozíció minden bizonnyal összefügg a Mons Teutanus szikláin végzett madár-megfigyeléssel és jóslással.⁶⁰ Hasonló tevékenységre a Pfaffenberg Duna felé néző szikla-kiugrásai is ideális lehetőséget teremtettek. Az augurok szerepével kapcsolatosan emlékeztetnünk kell arra a savariai oltárra,⁶¹ amely jellegzetesen a kelta őslakossághoz kötődő istenek társaságában – a *dii Augurales*-t említi, és arra a „nagy történelem”-ben is jelentős szerepre, amelyet ez az isten-csoport a pannoniai lakosság és katonaság vallási életében játszott.⁶²

Nem hallgathatjuk el, hogy a *dii Augurales* kultuszának előzményeit kutatva néhány éve a Savaria közelében fekvő Kőszegi hegység nagy szikláinak (Kalaposkő, Széleskő, Írott-kő) vaskori kultikus szerepére savariai hívtuk fel a figyelmet.⁶³

A gellérthegyi *templenses*, és a nyilván jós-papi funkciójukat gyakorló *augurok* analógiáját a Pfaffenbergen azok a *magistri montis* jelentik,⁶⁴ akiknek tevékenysége csakis a Carnuntum melletti Szent-hegy apparátusának egész éven át történő működtetése lehetett. Egy további pannoniai párhuzamos a brigetioi *col(legium) mont/anorum*, - is/ léte jelent.⁶⁵ Az e feliraton említett istenség és hegy azonosítása⁶⁶ csak feltételelesen lehetséges.

4.3. Az ünnep lefolyását természetesen nem tudjuk rekonstruálni. De abból a tényből, hogy a szertartás csúcspontját a két *duumvir* áldozata jelentette, az következik, hogy a városból a hegyre tartó menetben a *municipium*, ill. *colonia Aquincensium* és a *civitas Eraviscorum* valamennyi tisztségviselője, valamennyi kiérdemesült tisztségviselője, a tisztségekre a közeli jövőben pályázni szándékozók sora, azaz a teljes *ordo decurionum*, a teljes Augustalis-

⁵⁷ Összefoglalóan: DÖMÖTÖR 1964. 139. skk., bőséges irodalommal.

⁵⁸ FITZ 1998. 83. skk.; RIU 1498.; FITZ 2001. 139. sk., vö.: RIU 1493. is.

⁵⁹ TÓTH E. 2003. 385. skk.; BESZÉDES-MRÁV-TÓTH 2003. Nr. 9, 13/b, 14/b.

⁶⁰ ALFÖLDY 1960. 37. skk.

⁶¹ RIU, vö.: TÓTH I. 1998. 9. skk.

⁶² ALFÖLDY 1960. 37. skk.

⁶³ TÓTH I. 1998. 9. skk.

⁶⁴ PISO 2003. 6., 7., 24., 29., 35., 45., 49., 92., 105., 128., 129., 133., 135., 154., 155., 156., 157.

⁶⁵ RIU 743.

⁶⁶ Vö.: fent, a[z disszertáció] I. fejezet[é]ben mondottakat. (A disszertáció e, *Pannonia régiói* c. fejezete, a SEA 1. számaként jelent meg, 2009-ben. [A szerk. kiegészítése.]

testület, a collegiumok vezetői és tagsága, tehát a város valamennyi tehetős, ambiciózus polgára jelen volt. Miattuk, a várossal fenntartott gazdasági, társadalmi, családi kapcsolatok miatt – meg persze az ünnep fénye, malasztja miatt – ott voltak a városi és territoriumi paraszttok, kétkezi munkások, iparosok, libertusok, rabszolgák. Az ünnep öröme, a vele járó eszemeszom odavonzotta a szegényeket, a tágabb környék csavargóit, mutatványosait; azaz a város és a territorium apraja-nagyja részt vett az esztendő minden bizsonnyal legjelentősebb ünnepén.

A duumvirek a császár és a *civitas* üdvéért szentelték feliratukat.⁶⁷ A Székesfehérvárra került oltárt a kultuszközpont személyzete üdvéért állították.⁶⁸ A korábban már említett, *Silvanus Magnus*nak szentelt oltárt állíttatója, *Cl(audius) Maximianus* egyszerűen *pro sa(lute) fili(i)* ajánlotta,⁶⁹ a megszokott *v.s.l.m.* formula elé, azonban nyomatékkal írta oda: *quod voverat*. A votum tényének eme kétszeres, nyomatékos hangsúlyozása mintha arra utalna: a fogadalom tétele és beváltása között hosszabb idő, talán egy-két év telt el. Ez alatt az idő alatt történt meg a kért jótétemény (pl. meggyógyult egy beteg gyermek), és a fogadalmát teljesítő apa, az ünnep dátumának feltüntetésével – tehát az ünnep erejének, szentségének⁷⁰ hangsúlyozásával – tett eleget vállalt *religiosus* kötelezettségének.

A császár és a közösség üdvéért és sérthetlenségéért tett fogadalomtól a beteg gyermek gyógyulásáért mondott köszönetig terjedő ív azt mutatja, hogy a június 11-i *Mons Teutanus*-i ünnep azt jelentette Aquincum és a *civitas Eraviscorum* polgárai és minden lakója számára, amit KERÉNYI KÁROLY 1938-ban így fogalmazott meg:⁷¹ „Az ünnep-érzés mint az ember világának valósága [...] annyit jelent hogy az ember képes ritmikusan visszatérő időközökben nyitott szeművé válni, és ebben az állapotában azokkal a magasabb valóságokkal, amelyeken egész létezése alapszik, közvetlenül szembetalálkozni.”

Utaltunk már rá, hogy az ünnep bizonyára több napon át tartott. Az ethnológiai irodalom⁷² megegyezik abban, hogy a nyári napforduló ünneplése az európai régiségben több napon, akár egész hónapon át tartó ciklikus ünnepsorozat volt,⁷³ amit látványos közösségi rítusok, tűzgrás, körtánc, felvonulás, dramatikus játékok tettek sokszínű kavalkáddá. Az egy hónapos időtartamot nyilvánvalóan az ünnep csillagászati vonatkozása indokolta: a napéjgyenlőség napjához képest meg kellett várni, amíg a Nap, látszólagos égi útján, a soron következő állatövi csillagképbe lép. Semmiképpen nem bizonyítható, de felvethető, hogy a jól ismert, július 28-ra keltezett aquincumi felirat,⁷⁴ amelynek állítója azt az ünnepi eseményt örökíti meg, hogy ő volt az, aki *V KAL AUGUST* „*duxit collegium in ambulativis*”, eme hosszan elhúzódó nyárünnepi ciklus záróeseményére vonatkozik.

Szólnunk kell még egy mozzanatról! A nyári napforduló ünnepe értelemszerűen a fény, a fényt árasztó, mindent megtisztító tűz ünnepe is. Az esztendő legrövidebb – és ezért legvilágosabb – éjszakája minden korban és minden népnél különleges eseménynek számított.⁷⁵ Tűzzel, a tűz megszentelésével, fénnel ünnepelték. Az egész éjszaka égő fény az ókor technikai feltételei mellett költséges, munkát, törődést igénylő ünnepi esemény volt. Ezért le-

⁶⁷ TÓTH E. 2003. 431. sk. Tafel V.

⁶⁸ A királyi bazilikából: RIU 1498. ... *p[ro s] a[l(lute)] templ(ensium)*..

⁶⁹ Ld. fenn: 11. és 48. jegyzet.

⁷⁰ KERÉNYI 1984. 333. skk.

⁷¹ KERÉNYI 1984. 350. sk.

⁷² DÖMÖTÖR 1964. 139. skk.; MARÓT 1939. 1-36.

⁷³ Vö. FRAZER 1965. 347. skk.

⁷⁴ CIL III 3438.

⁷⁵ Vö. fent 71-72. jegyzet.

hetett érdemes a 233. júniusában keltezett feliraton⁷⁶ megörökíteni, hogy aznap éjjel fényben úszott a hegy és a város: az ünneplő Aquincum valóban *colonia splendidissima*⁷⁷ volt!

4.4. Az ünnep nagy eseményei mellett nyilvánvalóan nagyszámú mellékes mozzanat is lezajlott. Ezek megismerését a ma rendelkezésre álló források alapján nem is remélhetjük. Utalunk rá viszont, hogy a nyár közepi ünnepnek ősidőktől fogva kísérő rítusa volt a tüzes kerék gurítása.⁷⁸ Erre, mindkét Duna-parti hegy helyzete ideálisan alkalmas volt.⁷⁹ Tény, hogy egész Pannoniából jól ismert a kelta „kerekes isten” (*Taranis*)⁸⁰ alakja, Aquincumi példáját is idézhetjük.⁸¹

Az ünneptől elszakíthatatlan szerelmi varázslásra, fiatalok párosítására utaló jelek⁸² közül érdemes megemlíteni az ún. gellérthegyi igaveretet,⁸³ amely – germaniai analógia alapján⁸⁴ – a hegyen gyakorolt anyaistennő-kultuszhoz kapcsolódott. Ide vonható a Gellérthegyről származó nagyméretű *M(agna) D(eum) M(ater)* felirat is, amely formaadása alapján akár egy templom építési-alapítási táblája is lehetne,⁸⁵ a hegy azonban, mint lelőhely, talán inkább egy Kybelének szentelt barlangnak adhatott otthont. Ez a lehetőség megerősíti NAGY TIBOR 1942-es sejtését, miszerint a Gellérthegy a római korban az eraviscus törzs „*Mons Vaticanus*”-a lehetett.⁸⁶ A tábla felszínének nagyobbik részén pedig talán azért nincs bevészt, végleges felirat, mert ezt a felületet minden évben új, – az abban az esztendőben aktuális – párok felfestett neveivel töltötték meg.

Nyilvánvalóan nem találjuk nyomát a természeti tárgyak, a “környezet” kultuszának, jóllehet a nyári tűzünnepek mindenütt szerves része volt a sziklák, fák, virágzó gyógynövények kultikus vagy liturgikus felhasználása.⁸⁷ Utalásképpen érdemes megemlíteni, hogy a Gellérthegy sziklagyepe nyilvánvalóan ideális termőhelye volt a *Verbena officinalis*-nak (vasfű), amely a kelta hitvilág különleges szerepű gyógyfüve volt,⁸⁸ és amely – nyárközepi virágzása miatt – kiemelt szerepet játszott a nyári napfordulóhoz kapcsolódó szertartásokban.⁸⁹ Ugyanígy nem hagyott érzékelhető nyomot az állatok termékenységet elősegítő közösségi rítus sem,⁹⁰ jóllehet, bizonyosak lehetünk benne, hogy a fejlett állattartással rendelkező eraviscusok⁹¹ gyakorolták azt. Az adatok hiányát csak kismértékben csökkenti, hogy az imént említett kultikus tárgyként is felfogható bronz igaveret ilyen összefüggésben is jól értelmezhető lehet.

⁷⁶ CIL III 10481.

⁷⁷ A kifejezés párhuzama: MARÓT 1939.

⁷⁸ FRAZER 1965. 347.

⁷⁹ DÖMÖTÖR S. 1939. 105. sk.; PETŐ 1997. 42. skk.; PISO 2003.

⁸⁰ MACCANA 1993. 25. skk.

⁸¹ NAGY T. 1942. 447.; *Taranis* ábrázolása eraviscus kerámián: SZILÁGYI 1956. 18. [Ld. SEA 10. 24. kép.- a szerk.]

⁸² DÖMÖTÖR T. 1964. 139. skk.

⁸³ RADNÓTI 1950. 27-41., PETŐ 1997. 11. kép b.

⁸⁴ SCHWERTHEIM 1974. 292. skk.

⁸⁵ CIL III 3471.; TÓTH I. 1989. 98. No. 85. – itt a lelőhely megnevezése téves, vö.: TÓTH E. 2003. 398. – A helyes lelőhely-adat: a hegy déli lejtője, a nagy barlang környéke. [Kézszel írt cédula e jegyzethez: A M.D.M. dedikációt viselő tábla felületének kb. 80%-a üres, felirattalan. Nagyon kézenfekvő a feltevés, hogy az “üres” felületre évről-évre az abban az évben házassulandó fiatalok nevét *festették fel*. Azokét, akik abban az évben a helyi “*magna mater*” védelme alatt, akár a nagy barlangban, akár a hegy bokros oldalán kerestek választ életre szóló döntésük meghozatalához.]

⁸⁶ NAGY T. 1942. 426. sk.

⁸⁷ Vö. fent: 71-72. jegyzet.

⁸⁸ Plin. n.h. 23, 3.; a pannoniai gyógynövénykultúráról ld.: STIRLING 1993. 141-143.

⁸⁹ DÖMÖTÖR T. 1964. 139. sk.; FRAZER 1965. 347. skk.

⁹⁰ FRAZER 1965. 350. sk.

⁹¹ ALFÖLDI 1942.; SZABÓ M. 1971. 33. sk.

A tűz és a füst tisztító, gyógyító hatásához fűződő, szerteágazó hiedelmek is részei kellett, hogy legyenek a június 11-i ünnepnek, mindkét tartományi székhelyen. A nyári éjszaka tűzfényei és a Duna-partján végighúzódó füstcsíkok, az egész évre kiható megtisztulás, a *lustratio*, az *incolumitas* megőrzése élményét adta a két törzsi *civitas* és a két római város lakóinak; hogy az a nap „az fény, az ünnep, az vigasság legyen”. (SHAKESPEARE: Szentivánéji álom I, 19.)

Zusammenfassung

Auf die Zusammengehörigkeit beider Denkmalgruppen deutet hin, dass die Inschriften auf dem Gellérthege (Gellertberg, auch Sankt Gerhardsberg oder Blocksberg) in Budapest-Aquincum zu Ehren des *I.o.m.Teutanus*, die aus *Carnuntum-Pfaffenberg* stammenden Inschriften dem mit bislang unaufgelöstem Beinamen tragenden *I.o.m.K(---)* geweiht wurden. Beide Göttergestalten sind als Hauptgötter der einheimischen Urbevölkerung anzusehen, der gemeinsame Feiertag deutet auf das gleiche Wesen der beiden Gottheiten hin. Die Tatsache, dass die Altäre am Sitz des Statthalters der beiden pannonischen Provinzen am gleichen Tag aufgestellt wurden, deutet auf die gleiche Herkunft hin. Das war unabhängig von den Feierkreisen der römischen Religion und auch vom Kaiserkult.

Das Datum im Julian-Kalender entspricht nach dem Gregorianischen Kalender dem Datum 24. Juni, der Feier der Sommersonnenwende, nach unseren Begriffen dem Tag des Heiligen Johannes, des Täufers (Johannistag), bzw. der Johannisnacht. (Anscheinend hat die Ortsnamengebung der Provinz in der Römischen Zeit die Wichtigkeit dieses Datums auch erkannt; das einen ungewöhnlichen Namen tragende Feldlager von *Aequinoctium* lag in der Nachbarschaft von *Carnuntum*, am Ufer der Donau.) Die universale religionswissenschaftliche Bedeutung dieses Datums soll hier nicht detailliert behandelt werden, die Feier der Sommersonnenwende war bei allen Völkern des klassischen Altertums allgemein bekannt. Zu dieser Feier – und zu den europaweit damit verbundenen dramatischen Zeremoniespielen, bzw. Prozessionen – passt das auf dem Pfaffenberg ausgegrabene, kleine Amphitheater, bzw. das in der Inschrift von Aquincum erwähnte und vielleicht zum gleichen Feierkreis gehörende *ambulatorium*.

Die analogische Lage von Gellérthege und Pfaffenberg am Donauufer hat die Forschung schon erkannt, hier sollen einige Ähnlichkeiten hervorgehoben werden: die organische Verbindung mit dem großen Fluss hat auch eine religionswissenschaftliche Bedeutung. Am Fuß beider Berge entspringen an Mineralien reiche Quellen und Heilwasser (Bad Gellért, Rudas, Rác, bzw. Bad Deutsch-Altenburg). Beide Berge liegen auf einer geothermischen Bruchlinie, ihre Höhlen, Felsenritze, die aus denen ausströmenden einzuatmenden Gase waren zur Weckung mystischer Ideen, zur Anknüpfung unterweltlicher Beziehungen, im allgemeinen für Hervorrufen ekstatischer Zustände, Visionen und Wahrsagungen geeignet. Dieser Umstand ist nicht unabhängig von der Rolle der auf den Inschriften des Gellérthege vorkommenden Auguren. Auf dem vom Wind geschützten, mit heißen Quellen gewärmten,

kleinen Plateau vor der am südlichen Hang des Gellérthegey öffnenden Höhle – der heutigen Felsenkapelle – ist ein besonderes Mikroklima entstanden, wo mediterrane Pflanzen blühen. Die Möglichkeit der Sammlung von Heilpflanzen ist eindeutig mit dem Glauben an den heiligen Charakter des Ortes verbunden. Durch diese Eigenschaften eigneten sich beide Berge für die Rolle eines *Mons Sacer* und für das Austragen der jährlich gefeierten Sommer-sonnen-wendezeremonien. Der Einklang der Kontinuität beider Bergkultstätten ist durch folgende Kennzeichen zu erkennen: die Höhle des Gellérthegey trug bis dem 20. Jahrhundert den Na-men Heiliger-Johannis-Höhle, am Fuß des Pfaffenberg steht eine aus dem 12. Jahr-hundert stammende Kapelle des Heiligen Johannis, der Name des Mons sacer beim Car-nuntum war seit dem Mittelalter „Pfaffen“-berg (nach ungarischer Deutung: „der Berg des Fraters mit Kutte“), der heilige Berg der Eravisker wurde nach dem einen der ersten „Frater mit Kutte“ in Ungarn, dem *Heiligen Gellért* benannt.

Der Gott der Mons sacer der Eravisker hieß Jupiter Teutanus, der Name des Berges war nach aller Wahrscheinlichkeit ebenfalls *Mons Teutanus* (event.: Teutani). Was den Na-men des Gottes des Pfaffenbergs anbelangt, ist sein Jupiter-Ursprung sicher, die Entzifferung des definitiven K(---) kann nur durch einen neuen Fund erfolgen. Auf Grund des Beispiels des Gellérthegey, d.h. dass der Name des Berges mit dem Namen des Gottes identisch ist, soll hier eine bislang unbeweisbare Deutungsmöglichkeit angeregt werden. Der im nördlichen Grenzbereich Noricums und Pannoniens topographisch nicht identifizierbare Name *Mons Cetius/Ketius* könnte auf den Platz des heute undeutbaren Attributs K(---) passen. (Das Gel-lérthegey war auch nicht als „Mons Aquincensis“ benannt, so scheint die seit langem geisternde Ergänzung I.o.m. K/arnuntensis/ eher eine moderne als eine antike Betrach-tungsweise anzudeuten.) Die große Gottheit des heiligen Berges des Stammes gewann in Carnuntum durch den Beinamen K(---), in Aquincum durch den Beinamen Teutanus eigen-artig einen Eravisker-, bzw. Boier-Charakter, aber das wirkliche Wesen der Gottheit war in beiden Fällen gleich. Er war der „Gott des Stammes“, der „Vater des Stammes“, der „zur Ge-meinschaft gehörende (Gott)“, der insgesamt auch der im ausgedehnten Sinn genommene „Vater des Volkes“, der „Gott des Volkes“ auch war.

Die plastische Darstellung der Gottheit gibt für die Gleichartigkeit einen untrüglichen Beweis. Der Statuenkopf aus Aquincum korrespondiert detailliert mit dem von dem Pfaffen-berg seit langen gekannten eigenartigen Jupiter-Kopf; wir können der Gleichheit des durch den beiden Statuenköpfen repräsentierten religiösen Inhaltes ganz sicher sein. Beide Götter-köpfe tragen einen Kopfschmuck, der diese beiden Götterbilder von den Darstellungen des klassischen Jupiters (Zeus) eindeutig absondert. Das schwer deutbare Attribut, der aus Eisen gefertigte *Dreizack* (?), die *Gabel* (?), das *Skeptron* (?) sind hinter dem Genick des Gottes, was der ganzen Darstellung einen barbarischen Charakter gibt. Dieses Abzeichen kann nicht zu einem in klassischen Sinn aufgefassten Götterbild von Jupiter gehören, den die Inschriften benennen, es kann viel mehr eine *Neptunus-Poseidon*-artige Figur kennzeichnen, wobei nicht ihr Aspekt als Meeresgott hervorgehoben wird, sondern ihre Eigenschaften wie sie Flüsse lenkt, die „Erde erschüttert“ , Quellen entspringt und Mißgeschöpfe (Visionen) zeugt. Da die Inschriften aber ohne Zweifel das Jupiter-Gesicht der Gottheit bezeichnen, kann es in beiden Fällen die Rede von der gemeinsamen Erscheinung der beiden Götter, d.h. von dem Herrn der Himmel-Erde-Wasser sein. Es ist nicht zuviel, daran zu denken, dass der Berg und der Gott ganz eng zusammengehörig, in den Augen des Stammes miteinander gleich ge-worden waren.

Im Vordergrund des „heiligen Berges“ befindet sich in beiden Fällen eine Insel. Der Poseidon-Charakter von Jupiter Teutanus und Jupiter K(---) kann vielleicht die in den pan-

nonischen Inschriften, so z.B. in der besonders wichtigen Statthalter-Basis von Piliscsév – anscheinend grundlos – auftauchenden Neptunus-Dedikationen erklären. Es lohnt sich aber auch diesem Gesicht von I.o.m. K(---) Aufmerksamkeit zu schenken, so auch während der Interpretation der durch *Victoria* bekränzten Figur auf dem *Neptunus*-Relief aus Carnuntum.

Im Fall der am gleichen Tag dem *Silvanus Magnus* dedizierten Inschrift müssen wir den autochtonen Charakter des pannonischen Silvanus-Kultes, die Zugehörigkeit der Figur von Silvanus zum Kreis von „*Dii Magni*“ zu betonen. In diesem letzteren Fall soll daran erinnert werden, dass Silvanus in Aquincum auch mit den Beiwörtern „*anticius, antecessor*“ vorkommt, und, dass Silvanus-Altäre in den Quellenhäusern des Römischen Bades neben den Altären der klassischen und keltischen Heilgötter standen. Das Beiwort „*magnus*“ kann nicht einfach mit der Bedeutung „*groß*“ interpretiert werden, sondern eher im Sinn des „*mächtigen*“, meistens „*alten, urtümlichen*“, gerade so, wie im Fall der *Dii magni* aus Gorsium.

Über die sakralen Geschehen der an der Sommersonnenwende stattfindenden Feier auf dem Gellérthege haben wir nur indirekte Informationen. In der Luftlinie liegt der Ort 5 km von der Lagerstadt und etw. 8 km von der Bürgerstadt Aquincum entfernt. Die erste Angabe zur Entfernung entspricht 2 *leuga*, d.h. der Summe der Radii eines sowohl vom Mittelpunkt des Castrums, als auch von dem des auf dem Berg liegenden Kultzentrums konstruierbaren 1-1 *leuga* grossen Kreises. Der Berggipfel ist 140 m über dem Niveau der Donau, der dorthin führende Weg an der großen Höhle ist serpentinartig, steil ansteigend. Angesichts des Weges hin und zurück, der Rastplätze, der Kultereignisse hat die Feier mindestens einen ganzen Tag beansprucht. Angesichts der ganz wahrscheinlichen Vigilie, der Feuer-Zeremonie sollte das wichtigste Moment der Feier mindestens zwei Tage lang dauern. Die Feier erstreckte sich möglicherweise auf mehrere Tage, der heilige Platz hatte wahrscheinlich praktisch einen ganzjährig „in Betrieb stehenden“, bedeutenden Personalbestand, eine Infrastruktur, einen technischen und wirtschaftlichen Apparat. Höchstwahrscheinlich sind sie in den sog. *templenses* anzusehen, dessen Glückseligkeit der in den Wänden der königlichen Basilika in Stuhlweißenburg/Székesfehérvár eingebaute, und wohl von dem Gellérthege verschleppte Inschrift mit I.o.m. Teutanus gewidmet wurde.

Die gesellschaftlichen Position der Altar stellenden Personen ist eindeutig: sie waren Duumviren der *colonia Aquincensium*, von denen viele auch Mitglied des *ordo equester* waren. Die zweimal erwähnte Augur-Position hängt mit der auf dem Mons Teutanus verrichteten Vogel-Beobachtung und Wahrsagung zusammen. Eine ähnliche Betätigung ermöglichten die auf die Donau blickenden Felsleisten des Pfaffenberges. Angesichts der Rolle der Auguren muss an den Altar aus Savaria erinnert werden, der die *dii Augurales* in der Gesellschaft der zur keltischen Urbevölkerung gehörenden Götter erwähnt, und an die „in der großen Geschichte“ auch bedeutende Rolle, die diese Göttergruppe im Leben der pannonischen Bevölkerung und des Soldatentums gespielt hat. (Während der Erforschung der Prämissen des Kultes der *dii Augurales* haben wir bereits auf die eisenzeitliche kultische Rolle der großen Felsen des in der Nähe von Savaria liegenden Kőszeg-Gebirges (Kalaposkö, Széleskö, Geschriebenstein/Írottkő) aufmerksam gemacht.)

Eine Analogie der *templenses* auf dem Gellérthege und offenbar der die Funktionen der Wahrsager-Priester übenden Auguren bot auf dem Pfaffenberg die *magistri montis*, deren Tätigkeit wahrscheinlich die ganzjährige Betätigung des Apparates des heiligen Berges bei Carnuntum war. Eine weitere Parallele bietet die Existenz des *col(legium) mont/anorum, -is/* in Brigetio. Die Identifikation der auf dieser Inschrift erwähnten Gottheit und des Berges ist nur bedingt möglich.

Den Ablauf der Feier können wir natürlich nicht rekonstruieren. Aus der Tatsache, dass der Opfer der zwei *Duumviren* den Gipfelpunkt der Zeremonie bedeutete, folgt, dass alle derzeitige und emeritierte Amtsinhaber, die Reihe der Amtsbewerber, d.h. der ganze *ordo decurionum*, das ganze *Augustalen-Collegium*, die Leiter und Mitglieder der Kollegien der Munizipien, bzw. der *colonia Aquincensium* und des *civitas Eraviscorum*, also alle vermögende, ambitionierte Bürger der Stadt anwesend waren. Irgendwie, wegen der mit der Stadt aufrechterhaltenen Beziehungen – und wegen des Lichtes, der Gnade der Feier – waren auch die Bauern der Stadt und des Territoriums, die Handarbeiter, Handwerker, Freigelassene (*libertus*) und Sklaven dabei. Die Freude an der Feier, die sie begleitende Essgelage hat die Armen, die Trampen der Umgebung, die Gaukler herangezogen; d.h. Alt und Jung der Stadt und des Territoriums hat an der jedenfalls bedeutendsten Feier des Jahres teilgenommen.

Die *Duumviren* haben ihre Inschrift der Glückseligkeit des Kaisers und des *civitas* gewidmet. Der nach Stuhlweißenburg gelangte Altar wurde für die Glückseligkeit des Personals des Kultzentrums aufgestellt. Der Altar-Steller, *Cl(audius) Maximianus* hat den *Silvanus Magnus* gewidmeten Altar einfach *pro sa(lute) fili(i)* gewidmet, vor der gewöhnlichen *v.s.l.m.* Formel hat er aber mit Betonung hinzugefügt: *quod voverat*. Die Tatsache der zwei-maligen Betonung des *votum* deutet vielleicht darauf hin, dass es zwischen der Gelobung und der Erfüllung eine längere Zeit, vielleicht ein oder zwei Jahre vergingen. Während dieser Zeit geschah die ersehnte Wohltat (z.B. ein krankes Kind ist heil geworden), und der sein Gelübde erfüllende Vater hat mit der Angabe des Datums der Feier – also mit der Betonung der Kraft und des Sakraments der Feier – seine engagierte religiöse Verpflichtung entledigt. Der von der abgelegten Gelübde für die Glückseligkeit und das Unverletzbarkeit des Kaisers und der Gesellschaft bis zu der Danksagung für das Gesundwerden des kranken Kindes hinreichende Bogen zeigt, dass die Feier von Mons Teutanus am 11. Juni den Bürgern und allen Einwohner von Aquincum und aus dem *civitas Eraviscorum* Folgendes bedeutete, wie Károly Kerényi formuliert: „Das Feier-Gefühl als die Wahrheit der Welt des Menschen [...] bedeutet soviel, dass der Mensch in rhythmisch zurückkehrenden Perioden fähig ist, die Augen aufzunehmen, und in diesem Zustand die höheren Wahrheiten treffen, auf denen sein ganzes Wesen basiert.“

Die Feier der Sommersonnenwende ist auch die Feier des Lichtes und des alles reinigenden Feuers. Die kürzeste – deswegen die hellste – Nacht des Jahres zählt in allen Zeiten und für alle Völker zu den besonderen Ereignissen. Sie wurde mit Feuer, mit der Heiligung des Feuers, mit dem Licht gefeiert. Das über die ganze Nacht brennende Feuer war unter den technischen Bedingungen des Altertums ein kostbares, Arbeit und Leid erforderndes feierliches Ereignis. Deswegen war es wert, auf der im Juni 233 entstandenen Inschrift zu verewigen, dass der Berg und die Stadt in dieser Nacht glanz erfüllt war: das feiernde *Aquincum* war wirklich *colonia splendidissima!*

Seit den Urzeiten war ein begleitender Ritus der Feier das Rollen des Flammenrades. Dafür war die Lage beider Berge an den Donauufeln ideal geeignet. Tatsache ist, dass die Figur des keltischen „Gottes mit Rad“ (*Taranis*) in ganz Pannonien bekannt ist, das Beispiel Aquincums ist hier auch aufzuführen. Von den Zeichen der von der Feier unzerreißbaren Liebeszauber und der Gattung der Jungendlichen reicht es, den Jochbeschlager vom Gellérthege zu erwähnen, der sich – nach den germanischen Analogien – an den auf dem Berg geübten Kult der Muttergöttin knüpfte. In diese Reihe kann auch die vom Gellérthege stammende *M(agna) D(eum) M(ater)*-Inschrift gezogen, die nach seiner Form auch eine Bau- oder Gründungstafel eines Tempels sein könnte. Dieser Berg als Fundort behauste eher eine *Kybele* gewidmete Höhle. Diese Möglichkeit bestätigt die Mutmaßung von Tibor Nagy aus

dem Jahr 1942, wonach der Gellérthegey der „Mons Vaticanus“ des Stammes der Eravisker war. Auf dem größeren Teil der Tafeloberfläche gibt es deswegen keine eingravierte, endgültige Inschrift, weil diese Oberfläche in jedem Jahr mit den Namen der neuen aktuellen Paare ausgefüllt wurde.

Wir finden keine Spuren des Kultes der Naturgegenstände, der „Umwelt“, obwohl die kultische oder liturgische Anwendung der Felsen, Bäume, blühenden Heilpflanzen überall einen organischen Teil der sommerlichen Feuerfeier waren. Der die Fruchtbarkeit der Tiere befördernde Gemeinschaftsritus hat auch keine Spur hinterlassen, obwohl wir sicher sein können, dass die über eine entwickelte Tierhaltung verfügenden Eravisker diese ausübten.

Die an die reinigenden, heilenden Wirkung des Feuers und des Rauches anknüpfenden, weitverzweigten Glauben mussten auch einen Teil der Feier am 11. Juni in den beiden Provinzzentren bilden. Die Feuerlichter der Sommernacht und die am Donauufer durchziehende Rauchstreifen haben das Erlebnis der auf das ganze Jahr auswirkenden Purifikation, der Bewahrung der *lustratio, incolumitas* den Einwohner der beiden Stammescivitates, und der beiden römischen Städte gegeben,

*„... doch froher soll
Mit Pomp, Triumph und mitternächtlichen Spielen
Der Tag, der uns vermählt, begangen werden.“*

(Shakespeare: Ein St.-Johannis-Nachts-Traum, I, 20-22)

Mehrere, hier zitierte Inschriften, Gegenstände, Orte siehe unter den Bildern der SEA 10!

Übersetzt von Adrienn Vitári-Wéber

BIBLIOGRÁFIA

ALFÖLDI 1942

ALFÖLDI A.: Az eraviszkuszok Buda földjén. In: Bp.Tört. I/1. Budapest 1942.

ALFÖLDY 1960

ALFÖLDY G.: Pannoniciani augures. *Antik Tanulmányok* (1960) 37-52.

ALFÖLDY 1997

ALFÖLDY G.: Die grossen Götter von Gorsium. *Zeitschrift für Papierologie und Epigraphik* 115 (1997) 225-294.

ANRW

Aufstieg und Niedergang des Römischen Welt. Berlin-New York etc. (Hrsg.: Temprini, H. - Haase, W. et alii)

BESZÉDES - MRÁV - TÓTH 2003

BESZÉDES - MRÁV Zs. - TÓTH E.: Steindenkmäler von Bölske - Inschriften und Skulpturen - Katalog. In: Bölske 2003. 103-218.

Bölske 2003

Bölske. Römische Inschriften und Funde. (Hrsg.: Á. SZABÓ - E. TÓTH.) *Libelli Arch. Ser. Nov. No. 2.*) Budapest 2003.

Bölske 2009

A bölskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából. (Szerk.: Gaál A.) Szekszárd 2009. (A 2003-ban megjelent német nyelvű kötet magyar változata.)

Bp.Tört. 1942

TOMPA F. - ALFÖLDI A. - NAGY L.: Budapest Története I/1-2. Budapest az ókorban. (Szerk.: Szendy K.) Budapest 1942.

BRELICH 1938

BRELICH, A.: Aquincum vallási élete. *Laureae Aquincenses* I. Budapest 1938. 20-142.

CIL

CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM

CSIR

CORPUS SIGNORUM IMPERII ROMANI

DOMASZEWSKI 1909

DOMASZEWSKI, A., von: Abhandlungen zur römischen Religion. Leipzig 1909.

DÖMÖTÖR S. 1939

DÖMÖTÖR S.: A boszorkányok gyűlése a Magyar néphitban. *Ethnographia* 50(1939)210-221. (Solymossy Sándor Évkönyv)

DÖMÖTÖR S. 1939

DÖMÖTÖR S.: Szent Gellért hegye és a boszorkányok. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 7,1 (1939) [1940]92-111.

DÖMÖTÖR T. 1964

DÖMÖTÖR T.: Naptári ünnepek - népi színjátszás. Budapest 1964

ELIADE 1987

ELIADE M.: A szent és a profán. Budapest 1987.

ELIADE 1995

ELIADE M.: Vallási hiedelmek és eszmék története. I-III. Osiris, Budapest 1995.

FITZ 1998

FITZ J.: Juppiter Teutanus – Juppiter K(- - -). *Alba Regia* 27 (1998) 83-87.

FITZ 2001

FITZ J.: Gorsium ? - Tác ? *Alba Regia* 30 (2001) 141-143.

FRAZER 1965

FRAZER, J.: Az aranyág. Budapest 1965.

GEORGES 1879

GEORGES, K. E. : Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch. Bd. I-II. Leipzig 1879.

GRAF 1936

GRAF, A.: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. (*Diss.Pann.* I: 5.) Budapest 1936.

HAVAS 1887

HAVAS S.: A budai vár falai- és bástyáinak leásatása. *Arch.Ért.* (új folyam) 7 (1887) 285-288.

IGRR

Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes

IRGALIC

FERNANDEZ, J. L.: Inscriptiones Romanae de Galicia, IV. Santiago de Compostela 1968.

JOBST 1976

JOBST, W.: Kapitolum Coloniae Karnunti? Der römische Tempelbezirk auf dem Pfaffenberg. *Antike Welt* 1976. 19-30.

JOBST 1977

JOBST, W.: Carnuntum. Der Pfaffenberg als Sacer Mons Carnuntinus. *ANRW II/6.* 1977. 701-720.

JOBST – KREMER 1987

JOBST, W. – KREMER, G.: Carnuntum-Pfaffenberg 1985. Carnuntum Jahrbuch 1987. 65-102.

KERÉNYI 1977

KERÉNYI K.: Görög mitológia. Budapest 1977.

KERÉNYI 1984

KERÉNYI K.: Halhatatlanság és Apollón-vallás. Budapest 1984.

KERÉNYI 1999

KERÉNYI K.: Az isteni orvos. Tanulmányok Asklépiosról és kultuszhelyeiről. Budapest 1999.

KRÜGER 1967

KRÜGER, M.-L.: Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum. Wien 1967. CSIR Österreich I, 2.

KUZSINSZKY 1937.

KUZSINSZKY B.: Az Aquincumi Múzeum római kőemlékeinek ötödik sorozata. Budapest Régiségei 12 (1937)

MACCANA 1993

MACCANA, P.: Kelta mitológia. (*A mítoszok világa*) Budapest 1993.

MARÓT 1939

MARÓT K.: Szent Iván napja. *Ethnographia* 40 (1939) 254-296.

MRÁV 1992-1995

MRÁV Zs.: Castellum Contra Tautanum. Egy későrómai erőd azonosításának problémájához. *Savaria* 22,3 (1992-1995) [1996] 11-17.

MRÁV 2003

MRÁV Zs.: Castellum contra Tautanum. Zur Identifizierung einer spätrömischen Festung. In: Bölske 2003. 329-376.

NAGY 1942

NAGY L., Az eraviszkusz kultúra emlékei Budapest környékén. Budapest Története I/1. Budapest 1942. 236-265.

NAGY T. 1942

NAGY T.: Vallási élet Aquincumban. In: Budapest Története I/2. Budapest 1942. 386-463.

PETŐ 1997

PETŐ M.: A Gellérthegy története az őskortól napjainkig. Gemini Budapest Kiadó, Budapest 1997.

PISO 1991

PISO, I.: Die Inschriften vom Pfaffenberg und das Bereich der canabae legionis. *Tyché* (1991) 131-169.

PISO 2003

PISO, I.: Das Heiligtum des Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg, Carnuntum. (*RLiÖ* 41. Sonderband 1.) Wien 2003

PÓCZY 1998

PÓCZY K.: Iuppiter Optimus Maximus Teutanus. In: Religion and Cults in Pannonia. Exhibition at Székesfehérvár. (Szerk.: Fitz J.) Székesfehérvár 1998. 29-32.

RADNÓTI

RADNÓTI A.: Római igaveret a Gellérthegyről. Garniture de bronze d'un char romain au Mont Gérard. *Budapest Régiségei* 15 (1950) 29-43.

RIU

RÖMISCHE INSCRIFTEN IN UNGARN

SCHWERTHEIM 1974

SCHWERTHEIM, E.: Die Denkmäler orientalischer Gottheiten im römischen Deutschland. (EPRO 40.) Leiden 1974.

SOPRONI 1990

SOPRONI S.: Előzetes jelentés a bölcskei késő római ellenerőd kutatásáról. *Comm.Arch.Hung.* (1990) 133-142.

STIRLING

STIRLING J.: Saliunca. Antik Tanulmányok 37(1993)141-143. (és kissé módosítva: Orvostörténeti Közlemények – Communicationes de Historia Artis Medicinae 133-134(1993)149-154.

SWOBODA 1964

SWOBODA, E.: Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler. 4. Aufl. Graz-Köln 1964.

SZABÓ Á

SZABÓ Á.: Die „neuere“ Inschrift von Suetrius Sabinus aus Pannonien. CIL III 10490 = RD 369 - Suetrius Sabinus c. v. „újabb“ felirata Pannoniából. Ad CIL III 10490 = RD 369. *Folia Archaeologica* 48 (2000) 85-109.

SZABÓ M. 1971

SZABÓ M.: A kelták nyomában Magyarországon. (*Hereditas*) Budapest 1971

SZILÁGYI 1956

SZILÁGYI J.: Aquincum. Budapest 1956.

SZIRMAI 2001

SZIRMAI K.: Stone heads from Aquincum. *Die Maastrichter Akten* 2001. 297-304.

THLL

THESAURUS LINGVAE LATINAE

TÓTH 2003

TÓTH E.: Die Iuppiter Teutanus-Altäre. In: BÖLCSKE 2003. 385-438.

TÓTH I. 1976

TÓTH I.: Marcus Aurelius' Miracle of the Rain and the Egyptian Cults in the Daunbe Region. *Studia Aegyptiaca* 2 (1976) 101-113. [= Tóth, I.: Marcus Aurelius esőcsodája és az egyiptomi kultuszok. *Antik Tanulmányok* 23 (1976) /1978/ 45-51.]

TÓTH I. 1989

TÓTH I.: The Remains of the Cult of Magna Mater and Attis in Pannonia (Catalogue). *Specimina nova* 5 (1989) 59-121. = Magna Mater és Attis kultuszának emlékei Pannoniában. *JPMÉ* 29 (1984) 127-161.

TÓTH I. 1998

TÓTH I.: Hic numina adsunt. In: Együtt a Kárpát-medencében. (Szerk.: Kiss M. - Lengvári I.) A népvándorlaskor fiatal kutatóinak összejevetele, Pécs 1998. 9-13.

TÓTH I. 2003

TÓTH I.: Das Fest Pannoniens: III Idus Iunias. In: Bölcske. Römische Inschriften und Funde. In Memoriam Sándor Soproni. (Hrsg.: Á. Szabó - E. Tóth) *Libelli Archaeologici* No. II. Budapest, 2003. 377-384.

TÓTH I. 2009

TÓTH I.: Pannonia ünnepe: III idibus iunias. (Esszé) In: A bölcskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából. (Szerk.: Gaál A.) Szekszárd 2009. 421-427. (A 2003-ban megjelent német nyelvű kötet magyar változata.)

WISSOWA 1912

WISSOWA, G.: Religion und Kultus der Römer. *Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft* V, 4. München 1912.

Auctorok, a szépirodalmi utalások és idézetek szerzői:

Ovidius: Fasti

Plinius: Naturalis historia

Shakespeare, William: Szentivánéji álom

A további tájékozódáshoz ld. a *SEA 10.*-ben közölt előadást, annak képanyagát és a bibliográfiáját is!

Sorozatunk elérhető: <http://okor.tti.btk.pte.hu/menu/18>

1. kép – Abb. 1

**A bölcskei kikötőerődből származó Juppiter Teutanus oltárok a szekszárdi
Wosinszky Mór Megyei Múzeum bejárata előtt, a névadó szobrával
Die Jupiter-Teutanus-Altäre aus der Hafenfestung Bölcske vor dem Eingang
des Mór-Wosinszky-Museums in Szekszárd mit der Statue des Namengebers**

(fotó: Fekete Mária, 2010. május 8.)

2. kép - Abb. 2

Juppiter Teutanus oltár a Soproni Sándor Kőtárban, Bölcskén
Der Jupiter-Teutanus-Altar im nach Sándor Soproni benannten Lapidarium von
Bölcske

(fotó: Fekete Mária, 2010. május 8.)

3. kép - Abb. 3

Titianus augur I.o.m. Teutanusnak szentelt oltára a Gellérthegyről
Der dem I. O. M. Teitanus gewidmete Altar des Augur Titianus vom Gellérthegey

(B. Bónis Éva nyomán)